

ASA

ASBÜ Sosyal Araştırmalar
Dergisi

ASBU Journal of Social Research

[Cilt/Volume: 1, Sayı/Issue: 2,
Kış/Winter 2023]

Eski Mezopotamya'da Filolojinin İlk Adımları: Çiviyazılı Sözcük Listeleri

*The First Steps of Philology in Ancient Mesopotamia: Cuneiform
Lexical Lists*

METİN ORAL

Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi
metinoral120@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9444-2800>

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 19.07.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 03.09.2023

Yayım Tarihi/Published: 30.12.2023

Atıf/Citation

Oral, M. (2023). Eski Mezopotamya'da Filolojinin İlk Adımları: Çiviyazılı Sözcükler.
ASA Dergisi, 1(2),207-227.

Oral, M. (2023). The First Step of Philology in Ancient Mesopotamia: Cuneiform Lexical Lists .
Journal of ASA, 1(2),207-227.

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

Öz

Bir metin türü olarak sözcük listelerinin, çiviyazısının tarih sahnesine çıktığı en erken dönemden başlayarak, bu yazı sisteminin tamamen ortadan kalktığı tarihe kadar Eski Yakındoğu’da çiviyazısının ulaştığı hemen her merkezde belgelendiği görülmektedir. Basit bir öğrenme aracı olduğunu düşünmek bu metin türünün bu derece yaygın olmasını açıklar gibi görünmekle birlikte, sözcük listelerinin üç binyılı aşkın tarihinin özel olarak incelenmesi durumunda bu metinlerin kâtip eğitiminde kullanılmak üzere üretilmiş araçlardan fazlası olduğu anlaşılmaktadır. Sözcük listelerinin kâtip eğitimi için önemli araçlar olduğu açıktır. Ancak çiviyazısı kültürüne ait metin türlerinin içinde sözcük listelerin kendi evrimsel süreci incelendiğinde, bu metinlerin gündelik ihtiyaçlardan bağımsız şekilde gelişmiş entelektüel çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır. Modern filoloji disiplinleriyle doğrudan kıyaslanacak nitelikte olmamakla birlikte Eski Yakındoğu’daki sözcük listesi çalışmaları, insanlığın ortak entelektüel evrimi içinde modern filoloji çalışmalarını ortaya çıkaran motivasyonların tarihteki en erken örneğini sergiliyor olması açısından önemlidir. Bu çalışmada çiviyazısı geleneğinde sözcük listelerinin oluşum ve gelişim süreci, kâtip çevrelerinde bu metinleri ortaya çıkaran motivasyonlar ve bu listelerin eğitim dışındaki işlevleri bağlamında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sözcük listeleri, kâtipler, kâtip eğitimi, çiviyazısı

Abstract

Lexical lists, as a textual genre, have been extensively documented in various centers of the ancient Near East where cuneiform writing was prevalent, spanning from the earliest periods of its emergence to the complete disappearance of this writing system. The widespread presence of lexical lists in almost every center where cuneiform was employed indicates their significance as a textual genre. While initially perceived as simple learning tools, a comprehensive examination of their over three millennia-long history reveals that lexical lists transcend their perceived basic functions. Although not directly comparable to modern philological disciplines, the study of lexical lists in the ancient Near East holds importance in the context of humanity's shared intellectual evolution, as it exemplifies one of the earliest motivations that led to the development of modern philology. This paper aims to explore the genesis and evolution of lexical lists in the cuneiform tradition, the motivations driving their production within scribal circles, and their multifaceted functions beyond the realm of education.

Keywords: Lexical lists, scribes, scribal education, cuneiform

Giriş¹

Eski Yakınoğu'da yazının tarihi, en erken Güney Mezopotamya'daki Uruk kentine ve bu kentin MÖ 3200 civarına tarihlendirilen IV ve III no'lu tabakalarında açığa çıkarılmış tabletlere uzanmaktadır. Söz konusu tabletlerde görülen ve literatürde Arkaik Çiviyazısı olarak tanımlanan piktogram temelli yazı sistemi, Eski Yakınoğu'da 3 binyıl sürecek olan çiviyazısı kültürünün en erken örneklerini oluşturmaktadır. Ancak 3 binyıl boyunca hem Mezopotamya hem de Mezopotamya periferisindeki geleneklere ait sayısız edebi metnin belgelenerek günümüze gelmesini sağlayan ve insanlığın ortak entelektüel tarihindeki en önemli bölümlerden birini oluşturan çiviyazısının bilinen bu en erken formunun entelektüel arayışlardan tamamen bağımsız şekilde ortaya çıktığı görülmektedir. Gelişen tarım, artan nüfus, büyüyen şehirler ve genişleyen ticari faaliyetlerin sonucu olarak ortaya çıkmış olan gündelik hayatla ilgili temel kayıt tutma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla geliştirilmiş bu yazı sisteminin, insanlığın ilk edebi eserlerini kayda geçirecek noktaya gelebilmesi için üzerinden en az yarım binyıl geçmesi gerekmektedir. Buna karşın yazının kullanılmaya başladığı en erken tarihten itibaren gündelik ihtiyaçların dışında ayrı bir yazın türü de ortaya çıkmaktadır. Yazının icadı, aynı zamanda yeni bir meslek olarak kâtipliğin ortaya çıkmasını da beraberinde getirmiştir. Tarihteki bu ilk kâtiplerin görevi sadece yazıyı kullanmak değil, aynı zamanda yeni kâtipler yetiştirerek bu araca ilişkin tüm bilgiyi yeni nesil kâtiplere aktarmaktır. Bunun yanı sıra yazının geliştirilmesi ve mümkün olduğunca fazla sözcüğün yazıya aktarılması da bu aracın gündelik hayatta daha etkili kullanılması için gereklidir. Bu durum, gündelik ihtiyaçlardan bağımsız, tamamen kâtiplik mesleğine ait çalışmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sözcük Listeleri olarak tanımlanan metin türü bu bağlamda ortaya çıkmaktadır. Sözcük Listeleri, diğer alanlardaki listelerden farklı olarak yazının entelektüel amaçlarla kullanıldığı en erken örnekleri teşkil etmektedir. Bu açıdan çiviyazısı geleneğinde sözcük listelerinin, modern anlamda filolojik çalışmalar olmamakla birlikte, insanlığın ortak entelektüel evrimi içinde modern filolojiyi ortaya çıkaran motivasyonların yazılı olarak belgelenmiş en erken örneklerini sunan belgeler olduklarını kabul etmek yanlış olmayacaktır.

Geç Uruk Ve Erken Hanedanlar Döneminde Sözcük Listeleri

Kâtip eğitiminin temel kaynaklarından ve aynı zamanda kâtiplik mesleğinin sembollerinden biri olan sözcük listelerine Eski Yakınoğu'da çiviyazısının kullanıldığı tüm dönemlerde ve bu yazı geleneğinin yerleştiği hemen her merkezde rastlamak mümkündür. Bu metin türünün kökeni, ilk kez Geç Uruk Döneminde Güney Mezopotamya'da yazının icadını takiben oluşturulmaya başlanan ve meslekler, kaplar, giysiler, tahıllar, kuşlar, balıklar, metal eşyalar, ahşap eşyalar gibi günlük hayatta karşılaşılan canlı ve cansız varlıkların arkaik

¹ Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilimdalı'nda Doç. Dr. Erkan Konyar ve Doç. Dr. Selim F. Adalı danışmanlığında 2019 yılında tamamlanmış olan "Hitit Kralı I. Hattuşili'nin Akkadça-Hititçe İkidilli Yıllıklarının (CTH 4) Akkadça ve Hititçe Versiyonlarının Karşılaştırmalı Filolojik Değerlendirmesi" başlıklı yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi'nin kapsamında yer alan Mezopotamya ve Mezopotamya periferisindeki çokdilli sözcük listeleri üzerine yapılmış olan araştırmanın revize edilerek güncellenmesi ve kapsamının genişletilmesiyle yapılmıştır.

çiviyazısıyla yazılmasıyla oluşturulmuş listelere dayanmaktadır. Uruk kentinin III no’lu tabakasında ele geçen tüm arkaik çiviyazılı metinlerin kabaca %15’ini oluşturan bu listelerin (Nissen, 1986, s. 323-24), yazının henüz kullanılmaya başlandığı ve kâtiplik mesleğinin yeni olduğu bir dönemde bu aracın gelecek nesillere aktarılması, geliştirilmesi ve daha kullanışlı hale getirilmesi amacıyla oluşturuldukları kabul edilmektedir (Englund, 1998, s. 86). Arkaik sözcük listelerinin içeriklerinin çoğunlukla ekonomik faaliyetlerle bağlantılı olduğuna dikkat çeken Wagensooner, bu durumun bu listelerin gündelik hayatla ilgili araçlar olduklarına, yani bu dönemde yazının ortaya çıkış amacı olan idari ve ekonomik faaliyetlerle ilgili kayıtlara yardımcı olarak üretildiklerine işaret ettiğini belirtmiştir (Wagensooner, 2010). Fakat Mezopotamya’yla eş zamanlı olarak yazının icat edildiği Mısır’da ve Antik Yunan, Roma ve Çin gibi daha geç dönemlerde yerel yazı sistemlerinin ortaya çıktığı kültürlerin yazılı geleneklerinde sözcük listeleri gibi bir uygulamanın kullanılmamış ya da çok daha geç kullanılmış olması, bu uygulamanın niçin Mezopotamya’da bu kadar erken geliştiği konusunda soru işareti yaratmaktadır. Bu konuya dikkat çeken van de Mieroop, Mezopotamya sözcük listelerini basit eğitim araçları olmaktan ziyade Güney Mezopotamya’da dönemin entelektüel faaliyetlerinin bir uzantısı olarak gelişmiş bilimsel çalışmalar olarak nitelendirmiştir. Bu anlamda arkaik sözcük listeleri, gök cisimlerini, hayvan türlerini ve coğrafi yapıları gözlemekle benzer motivasyonlar sonucu üretilmiş eserlerdir (van de Mieroop, 2022). Burada dikkat çeken önemli bir husus ise Arkaik Kaplar ve Giysiler Listesi gibi bazı listelerde (Englund ve Nissen, 1993, s. 123-34) gündelik metinlerin hiçbirinde kullanılmamış çok sayıda sözcüğün ve işaretin bulunmasıdır. Bu durum sözcük listelerinin hali hazırda yazılmış metinlerden yola çıkılarak sonradan yazılmadıklarını, kâtiplerin bu listeleri idari metinlerden bağımsız bir şekilde teorik olarak oluşturduklarını göstermektedir.

Geç Uruk dönemine ait başlıca arkaik sözcük listelerinin arasında kürek, delgi, çapa gibi çeşitli metal aletlerin ve metalle ilişkili kavramların listelendiği Arkaik Metaller Listesi (Englund & Nissen, 1993, s. 32-34, 134-141); çeşitli meslek isimlerinin listelendiği Arkaik Meslekler ya da diğer adıyla Arkaik LÚ A Listesi (Englund & Nissen, 1993, s. 14-18, 69-86) ve balık isimlerinin listelendiği Arkaik Balıklar (Englund & Nissen, 1993, s. 22, 93-98) ve kuş isimlerinin listelendiği Arkaik Kuşlar (Englund & Nissen, 1993, s. 22, 98-100) gibi listeler sayılabilir. Bu ilk listelerin tamamı tematik olarak tanımlanan ve sözcüklerin anlam yakınlıklarına göre sıralandığı listelerdir. Bu bağlamda listeler ilk etapta metaller, hayvanlar, meslekler gibi genel kategorilerde belirlenmiş ve her bir listedeki maddeler bu kategorilerin kendi içindeki anlam yakınlıklarına göre listelenmiştir. Bu açıdan listelerin düzensiz bir şekilde yapılmadıklarını, ilkel olmakla birlikte kendi içlerinde sistematik bir düzen izlediklerini belirtmek gereklidir. Bunun yanı sıra örneğin Arkaik LÚ A listesinde mesleklerin hiyerarşik bir düzene göre listelendiği ve bu şekilde dönemin Uruk kentinin sosyal yapılanmasıyla ilgili bir kaynak teşkil ettiği yönünde de görüşler mevcuttur (Wagensooner, 2010, s. 287 vd.).

Sözcük listelerinin Geç Uruk Dönemi sonrası gelişimi, özellikle Erken Hanedanlar Dönemi’nde (MÖ 2900-2350) Güney Mezopotamya’da kâtip faaliyetinin en yoğun olduğu Şurupak (Fara) ve Ebu Selabih merkezlerinde ele geçen çok sayıda sözcük listesinden takip edilmektedir. Söz konusu bu iki merkezde Uruk’un IV. ve III. tabakalarında ele geçen sözcük listelerinin bazılarında ufak değişiklikler gözlemlenirken, bu listelerin pek çoğunun içeriklerinde hiçbir temel değişiklik yapılmaksızın Erken Hanedanlar Dönemi

çiviyazısıyla kopyalanmaya ve kullanılmaya devam edildiği görülmektedir². Ancak bu dönemde sözcük listesi serilerinin tamamının arkaik gelenekten gelmediğini ve bu dönemin kâtiplerinin arkaik listeleri kopyaladıkları sırada az sayıda da olsa yeni listeler ürettiklerini belirtmek gerekir. Arkaik sözcük listelerine büyük önem vererek bunların Erken Hanedanlar çiviyazısına aktarımını gerçekleştiren Şuruppak ve Ebu Selabih'deki kâtipler, sadece arkaik listeleri kopyalamakla kalmayarak kendi geleneklerine ait seriler de üretmişlerdir. Bunların arasında Arkaik LÚ A listesine ek olarak yapılmış Erken Hanedanlar LÚ E meslekler listesi, arkaik hayvan listelerine ek olarak yapılmış ve çeşitli domestik ve vahşi hayvanların tek bir seride listelendiği Erken Hanedanlar Hayvanlar B listesi ve Şuruppak ve Ebu Selabih merkezlerinin de yer aldığı Güney Mezopotamya'nın kuzey kesimindeki yerleşimlerin ve coğrafi yapıların isimlerinin listelendiği Erken Hanedanlar Coğrafi listesi gibi listeler sayılabilir (Biggs, 1974).

Sözcük listelerinin tarihsel gelişimi üzerine en geniş kapsamlı derleyici çalışma N. Veldhuis tarafından yapılmıştır (Veldhuis, 2014). Veldhuis, yukarıda kısaca açıkladığımız manzarayı Erken Hanedanlar Dönemi'ndeki sözcük listelerini Bütünüyle Babilli Gelenek, Bölgesel Gelenek ve Yerel Gelenek olmak üzere üç farklı geleneğe ayırarak açıklamaktadır. Bu ayrıma göre Erken Hanedanlar Dönemi'ne büyük oranda değişiklik yapılmadan aktarılan EH LÚ A gibi listeler Bütünüyle Babilli Geleneği, EH LÚ E ve EH Hayvanlar B gibi bu dönemde oluşturulmuş listeler ise Bölgesel Gelenekleri karşılamaktadır. Bölgesel Gelenekler ise metinlerin buluntu yerlerine göre Kuzey ve Güney olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu noktada söz konusu ayırım tartışmalı Kiş Uygarlığı konseptiyle ilişkilendirilmektedir³. Veldhuis'in ayrımına göre son olarak Erken Hanedanlar Dönemi'nin sonlarına doğru Kuzey Suriye'de Ebla'da belgelenen sözcük listeleri ise Yerel Geleneği temsil etmektedir (Veldhuis, 2014, s. 60 vd.).

Çiviyazısının Ebla'ya Aktarımı Ve Ebla Sözcük Listesi Geleneği

Erken Hanedanlar Dönemi'nin sonlarında Şuruppak ve Ebu Selabih gibi Güney Mezopotamya kentlerinde kullanılan çiviyazısının, Kuzey Suriye'de modern Tel Mardik'de konumlanan Ebla kentine aktarımı gerçekleşmiştir. Ebla'da Iğriş-halab ve Irkab-Damu dönemlerinde (yaklaşık MÖ 2400) gerçekleşen bu olay, aynı zamanda Erken Hanedanlar Dönemine ait sözcük listelerinin de buradaki kâtiplerce benimsenmesini beraberinde getirmiştir (Archi, 2006, s. 102-109). Ancak Ebla'da Erken Hanedanlar döneminde Şuruppak ve Ebu Selabih'de ortaya çıkan yerli geleneğe kıyasla çok daha güçlü bir yerli geleneğin ortaya çıktığı görülmektedir. Geç Uruk dönemine ait arkaik çiviyazısının resim temeli, Erken Hanedanlar dönemindeki fonetizasyon süreci sonucunda yerini logo-silabik temele bırakmıştır. Yani bu dönemden itibaren çiviyazılı işaretler sadece sözleri değil, aynı zamanda sesleri de ifade eden bir yazı sistemine dönüşmüştür. Anadili Sümerce ve Akkadca olan toplulukların Güney Mezopotamya'daki pek çok merkezde bir arada yaşıyor

² Arkaik sözcük listelerinin Erken Hanedanlar Dönemi'ne aktarım sürecinde geçirdikleri değişim, ağırlıklı olarak ortografide kendini göstermektedir. İçerik olarak çok daha nadir olan değişimlere örnek olarak ise EH Balıklar ve EH Kuşlar gibi örneklerde bazı açıklayıcı ek girdiler gösterilebilir. Arkaik sözcük listelerinin Erken Hanedanlar Dönemi'ne aktarım sürecinde geçirdikleri değişimler için bkz.: Veldhuis, 2014 s. 71 vd.; Söz konusu listelerde ortografide görülen değişimler için bkz.: Greco, 2014.

³ I. Gelb tarafından ortaya atılan ve Kiş kentini merkez alacak şekilde kuzeyde Mari, Ebla ve Nagar kentleriyle Güney Mezopotamya'da Şuruppak ve Ebu Selabih kentlerini ortak bir kültürel yapı altında birleştiren Kiş Uygarlığı konsepti için bkz.: Gelb, 1981. Güncel karşıt görüşler için Bkz.: Sommerfeld, 2021.

olmaları, bu bölgede hem Sümerce hem de Akkadca diline hâkim olan iki dilli kâtip ekollerinin oluşmasını sağlamıştır. Bu noktada arkaik sözcük listelerinin Erken Hanedanlar döneminde herhangi bir fonetizasyon sürecine uğramadıkları, yani her bir sözcüğün logogramlarla yazıldığı listelere bu sözcüklerin Sümerce veya Akkadca fonetik karşılıklarının eklenmesine gerek duyulmadığı, aynı zamanda bu döneme ait yeni listelerde de bu sistemin devam ettirildiği görülmektedir. Ancak Sümerce veya Akkadca konuşan toplulukların yaşadığı en yakın merkezden yüzlerce km uzakta bulunan Ebla’da, bölgenin yerli dilini konuşan kâtiplerin⁴ çiviyazısının yanı sıra yabancı bir dil olan Sümerce veya Akkadca ile özdeşleşmiş logogram karşılıklarını da öğrenmek zorunda olmaları, ilk kez logogramların yanı sıra bunların fonetik karşılıklarının verildiği sözcük listelerinin oluşturulması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır (Cooper, 1993, s. 73). Böylece Ebla kralı Iş’ar-Damu döneminde (yaklaşık MÖ 2350) Eblalı kâtipler logogramların Eblaca karşılıklarıyla birlikte yazıldığı iki dilli sözcük listelerini oluşturmuşlardır (Paoletti, 2015, s. 50-52; Archi, 2006, s. 102-109).

İçeriği ağırlıklı olarak idari metinlerden oluşan Ebla arşivleri arasında, L.2769 no’lu odada açığa çıkarılan C arşivinde iki dilli sözcük listelerine ait çok sayıda tablet ve tablet fragmanı ele geçmiştir (Archi, 1986, s. 78-79). İkidilli sözcük listelerinin ilk edisyonlarını yapan G. Pettinato, bu listelere ait toplamda 114 fragmanı, en iyi korunan listeden başlayarak A (+AZ), B ve C olmak üzere 3 ana listede toplamıştır (Pettinato, 1982, s. xvii-xxxiv). G. Conti, bu sınıflandırmaya yeni bir liste olarak D listesini eklemiştir (Conti, 1990). A. Archi ise G. Pettinato tarafından yapılan isimlendirmelere sadık kalarak, yazım özellikleri ve kolofonlarda geçen kâtip ve dönemin Ebla vezirlerinin isimleri üzerinden yaptığı sınıflandırmaya göre iki dilli listeleri kronolojik olarak D; C; A (+A₂); B şeklinde sınıflandırmıştır (Archi, 1992, s. 17-23). Tüm bu çalışmalara göre Ebla arşivlerinde bulunan iki dilli sözcük listelerini şöyle sıralamak mümkündür:

D listesi: vezir Arrukum döneminde (Kral Irkab-Damu dönemi) yazılmış ve toplamda 880 madde içeren 5 adet orta büyüklükte tableten oluşan bir seri (Conti, 1990; Archi, 2006, s. 46-48);

C listesi: vezir Ibrium döneminde (Kral Iş’ar-Damu dönemi) yazılmış, 1089 madde içeren 1 adet büyük tablet (TM.75.G.5653+);

A listesi: C listesinin, aynı dönemde oluşturulmuş bir nüshası (TM.75.G.2000 + 2005 + 2006; TM.75.G.3528; TM.75.G.4526; TM.75.G.4504; TM.75.G.3433);

A₂ listesi: C ve A listelerine ek olarak oluşturulmuş ve 1090-1457 arası maddelerin de eklendiği liste (TM.75.G.10023 + 11301);

B listesi: vezir Ibni-Zikir döneminde (Kral Iş’ar-Damu dönemi) yazılmış ve önceki listelerde bulunan tüm maddelerin bir araya toplanmaya çalışıldığı, 1410 madde içeren çok büyük bir tablet (TM.75.G.2007; TM.75.G.2004 + 2001 + 2003).

⁴ “Eblaca” olarak adlandırılan Ebla dilinin Akkadca gibi bir Sami dil olduğu kabul edilse de söz konusu dilin kökeni ve diğer Sami dillerle akrabalığı filologlar arasında tartışma konusu olmuştur. Bu dilin kökeni üzerine erken kuzey Sami (Lipiński, 1997, s. 48-50); kuzeybatı Sami (Pettinato, 1975, s. 378); (kuzey)doğu Sami (Gelb, 1977, s. 25; 1981); Eski Akkadcanın kuzeybatı lehçesi (Krebernik, 1996) ve Suriye-Mezopotamya bölgesinin yazılı ortak dili (Gordon, 1997, s. 101) şeklinde farklı görüşler bulunmaktadır

İkιδillilik Eblalı kâtiplerin sözcük listesi geleneğine getirdiği tek yenilik değildir. Geç Uruk ve Erken Hanedanlar Dönemi Mezopotamya sözcük listelerinin tamamı, Metaller, Meslekler, Hayvan türleri gibi sözcüklerin anlam yakınlıklarına göre gruplandırılarak ayrı seriler halinde yazıldığı listelerdir. Bu tür listeler modern bilimde tematik listeler olarak adlandırılmaktadır. Eblalı kâtipler, Mezopotamya'dan aldıkları tematik listelere ek olarak sözcüklerin anlamlarının değil, yazımlarının ön plana alındığı bir sistem de uygulamışlardır. Bu sisteme göre listelerdeki sözcükler, yazımlarında kullanılan ilk işaretlerin benzerliklerine göre gruplandırılarak sıralanmışlardır. Bu sistemin kullanıldığı listeler ise akrografik listeler olarak adlandırılmaktadır. İkιδilli sözcük listelerinin yanı sıra Eşbarkin Listesi olarak bilinen tekdilli bir seri, bütünüyle bu prensibi izleyen en büyük seriyi teşkil etmektedir (Archi, 1992). Ebla arşivleri, şehrin MÖ 24. yüzyıl ortalarında yıkılmasıyla sona ermektedir. İlk kez bu merkezde denenen yazılı iki dillilik ve akrografik listeler gibi pratikler, Ebla'dan bağımsız bir şekilde MÖ 2. binyılın başlarında Güney Mezopotamya'da, dönemin birer gerekliliği olarak tekrar ortaya çıkacaktır.

Eski Babil Geleneğinin Oluşumu Ve MÖ 1. Binyıl'a Kadar Güney Mezopotamya'da Sözcük Listelerinin Gelişimi

Erken Hanedanlar döneminin ardından sözcük listelerine ilişkin ele geçen materyal sınırlıdır. Mezopotamya'da üç yüzyıl kadar süren ve sırayla Akkad (MÖ 2334-2154), Guti (MÖ 2199-2119) ve III. Ur (MÖ 2112-2004) yönetimleri altında geçen bu dönemde sözcük listelerine ait sınırlı sayıda fragman çoğunlukla arkaik listelere kadar uzanan geleneğin devamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeni bir uygulama olarak dikkat çeken ilk unsur, Akkad Döneminden itibaren prizma biçimli ve silindirik biçimli tabletlerin de sözcük listelerinde kullanılmasıdır. Akkad Döneminde EH LÚ A, EH Yiyecekler ve EH Metaller, Girsu, Nippur, Kiş gibi merkezlerde ele geçen başlıca sözcük listesi serileridir. Ayrıca bu dönemde Kuzey Mezopotamya'da da ilk kez sözcük listelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bunların arasında Gasur ve Şehna'da ele geçen ve standart serilere ait olmayan tematik listelerin yanı sıra EH LÚ E listesine ait bir kopya sayılabilir. III. Ur Döneminde ise başlıca sözcük listesi materyali Nippur'daki Inanna Tapınağı'ndan gelmektedir. Bunlar arasında EH LÚ A, EH Metaller, EH Kuşlar ve EH Bitkiler sayılabilir. Bu dönemde genel olarak Erken Hanedanlar geleneğinin devam ettiği görülmektedir (Civil, 1995, s. 2306; Taylor, 2007, s. 433).

MÖ 2. binyıla gelindiğinde, Eski Babil kâtiplik geleneği (MÖ 2003-1595) içinde sözcük listelerinin de büyük bir gelişim gösterdiği görülmektedir. Bu dönemde MÖ 3. binyıl boyunca büyük oranda özü korunarak kopyalanmaya devam etmiş olan sözcük listeleri tekrar elden geçirilerek geliştirilmiş ve yeni sözcük listesi serileri oluşturulmuştur. Ayrıca ilk kez Erken Hanedanlar III Döneminde Ebla'da uygulanan iki dilli sözcük listesi pratikleri bu dönemde Güney Mezopotamya'da da uygulanmaya başlamış, böylece Sümerce sözcüklerin Akkadca çevirileriyle birlikte verildiği Sümerce-Akkadca iki dilli sözcük listeleri oluşturulmuştur. III. Ur Döneminin sonuna doğru Güney Mezopotamya'nın etnik yapısının giderek değişmesi ve Amurru ve Akkad kökenli Sami toplulukların çoğunluk haline gelmesiyle anadili Sümerce olan bireylerin toplumda azınlıkta kaldığı ve bu dilin günlük hayatta konuşulan bir dil olmaktan çıkarak Eski Babil Döneminden itibaren -bir bakıma günümüzdeki Latinceyle benzer şekilde- artık yalnızca kâtip ve ruhban

sınıfı tarafından konuşulup yazılan ölü bir dile dönüştüğü kabul edilmektedir (Cooper, 1973; Woods, 2006). Yazının icadından itibaren üç binyılı aşkın bir süre boyunca disiplinli şekilde sürdürülen sözcük listesi geleneğinin Ebla gibi yabancı bir bölgede kısa sürede geçirmiş olduğu evrim göz önünde bulundurulduğunda, Güney Mezopotamya’daki sözcük listesi geleneğine Eski Babil Dönemiyle gelen köklü değişimlerin amacının da bölgenin linguistik yapısındaki değişimlerden kaynaklandığını öne sürmek yanlış olmayacaktır. Bu döneme kadar kâtip eğitimi gibi pratik bir amacın yanı sıra kâtiplik sınıfına ait önemli bir gelenek olarak sürdürülen sözcük listeleri, bu dönemden itibaren ölmekte olan Sümerceye ait dil bilgisinin korunarak gelecek nesillere aktarılması gibi yeni bir amaca hizmet etmeye başlamıştır.

Eski Babil geleneğine ait sözcük listelerinin pek çok yönden Erken Hanedanlar dönemindeki öncüllerinden ayrıldıklarını görmek mümkündür. Aynı zamanda Sümerce-Akkadca iki dilli listeler de Ebla’daki benzerlerinden ayrılmaktadırlar. Erken Hanedanlar dönemindeki sözcük listelerinde her bir sözcüğün ayrı kutucuklar içine alınarak alt alta sıralandığı bir tablet düzeni kullanılmaktaydı (Fig. 1). Bu sisteme göre düzenlenen Ebla iki dilli sözcük listelerinde de her bir Sümerce sözcük ve çevirisinin ayrı kutucuklar içerisinde alt alta sıralandığı, bu şekilde Eblaca çevirilerin Sümerce sözcüklerin hemen altında yer aldığı bir tablet düzeni oluşturulduğu görülmektedir (Fig. 2). Eski Babil Dönemi’ne ait sözcük listeleri ise kutucuk sisteminin yerine satır, paragraf ve sütun sisteminin kullanılmaya başladığı yeni tablet yazım biçimine uygun şekilde düzenlenmiş, böylece günümüzdeki sözlüklere daha yakın bir formatta sözcüklerin alt alta sıralanarak paralel sütunlarla birbirinden ayrıldığı bir sistem yaratılmıştır (Fig. 3). Bu dönemde geliştirilen iki dilli sözcük listelerinde ise paralel sütunlu format kullanılarak aynı anlamdaki Sümerce ve Akkadca sözcüklerin birbirlerine paralel sütunlarda yazıldığı ve bu sayede Sümerce ve Akkadca karşılıkların aynı hizada konumlandıkları bir sistem uygulanmıştır (Fig. 4).

Paralel sütunlu formatın getirdiği bir kolaylık, ikiden fazla sayıda sütunu bir listeye entegre edebilme imkanı sağlamasıdır; bu sayede Eski Babil Dönemi sözcük listelerinde Akkadca çevirilerin yanı sıra ayrı sütunlarda Sümerce sözcüklerin hem fonetik hem logografik yazımları verilirken, Orta Babil Dönemi’nden (MÖ 1595-1155) itibaren ise sözcük listelerinde Sümerce logogramlara kâtipler tarafından verilen Akkadca isimlerin yazıldığı ek bir sütun ve Mezopotamya dışındaki merkezlerde Sümerce ve Akkadca dillerinin yanı sıra Hititçe, Hurrice ve Ugaritçe gibi dillerde çevirilerin de verildiği sütunlar eklenmiş, bu sayede üç dilli ve dört dilli sözcük listeleri ortaya çıkmıştır. Modern bilimde, bu formattaki listeleri daha rahat inceleyebilmek için her sütunun numaralandırıldığı bir sistem kullanılmaktadır. İlk kez B. Landsberger tarafından önerilen (Landsberger, 1967, s. 125) ve günümüzde kullanılan bu sisteme göre Eski Babil ve sonrasına ait sözcük listelerinde yer alan bölümleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 0 – Bazı listelerde ilk sütundan önce yer alan ve herhangi bir fonetik değeri olmayan tek çivi işareti. Transkripsiyonu “I” şeklinde yapılmaktadır.
- 1 – Logogramların Sümerce fonetik okunuşlarının yer aldığı bölüm. Fonetik Sümerce olarak da tanımlanmaktadır.
- 2 – Logogramların yer aldığı bölüm. Logografik Sümerce olarak da tanımlanmaktadır.

3 – İşaret isimleri. Eski Babil Döneminde nadiren görülebilmekle birlikte ağırlıklı olarak Orta Babil Döneminden sonra kullanılmıştır. Çoğunlukla Mezopotamya kökenli sözcük listelerinde rastlanan bu bölümün, özellikle isimlerin Akkadca olmasından dolayı Mezopotamyalı kâtiplere özgü bir uygulama olduğu düşünülebilir.

4 – Akkadca çevirilerin yer aldığı bölüm.

5', 5'' – Mezopotamya periferisindeki merkezlerde ele geçen serilerde rastlanan ve üçüncü (5') ve dördüncü (5'') dillerdeki (Hititçe, Hurrice, Ugaritçe vb.) çevirilerin yer aldığı bölüm (Civil, 1976, s. 124-125).

Eski Babil Döneminde oluşturulan temel listeler listelerin başında, Geç Uruk'dan itibaren kopyalanmaya devam eden tematik listelerin derlenerek bir araya toplandığı bitkiler, hayvanlar ve çeşitli eşyalar olmak üzere pek çok farklı kategorideki sözcüğün listelendiği, Eski Babil Ura Listesi olarak adlandırılan uzun bir seri gelmektedir⁵. Bunu Geç Uruk ve Erken Hanedanlar dönemi meslekler listesinin güncellenmiş Eski Babil versiyonu olan Eski Babil Lú = *ša*⁶ Listesi izlemektedir. Bunların yanı sıra ilk kez Ebla'da ortaya çıkan akrografik listelerin de Eski Babil Dönemi'nde kullanılmaya başladığı görülmektedir. Basit ve temel logogramların, bunların fonetik okunuşları ve Akkadca karşılıklarıyla birlikte listelendiği Proto-Ea listesi⁷; birleşik logogramların ve Akkadca karşılıklarının listelendiği Proto-Diri listesi; birleşik Sümerce sözcüklerin ve Akkadca karşılıklarının listelendiği Proto-Izi listesi ve Izi listesine benzer işlevde ama bu seriden ayrı bir liste olan Proto-Kagal listesi bu akrografik listelerin başlıcalarıdır. Ayrıca Ugumu; Lu-azag ve NÍG.GA = *makkūru* olarak adlandırılan ve Eski Babil Dönemi'nden sonra devam ettirilmemiş akrografik listeler de bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Eski Babil geleneğinde ayrıca dikkat çeken önemli bir gelişme, çekimli haldeki Sümerce isim ve fiillerin Akkadca karşılıklarıyla listelendiği Eski Babil Dilbilgisi Listelerinin oluşturulmuş olmasıdır. Bu listelerde sadece sözcüklerin değil, gramer kurallarının da kayda geçirilme çabası görülmektedir.

Doğrudan Eski Babil Dönemine ait olarak ele geçen listeler arasında Eski Babil Ura ve Eski Babil Lú = *ša* listelerine ait kopyaların yanı sıra Proto-Ea listesine ait Nippur, Sippar, Adab, Kiş ve Ur'da ele geçen kopyalar (Civil, 1979, s. 83-89); Proto-Izi listesine ait Nippur, Sippar ve Ur'da (Civil, 1971, s. 35-39, 56-59) ve Kiş'de ele geçen kopyalar (Veldhuis, 2014, s. 170 dn. 364); Proto-Diri listesine ait Nippur, Sippar, Ur ve Kiş'de ele geçen kopyalar (Civil, 2004, s. 7-64); Proto-Kagal listesine ait Nippur'da ele geçen kopyalar (Civil, 1971, s. 83-90); Ugumu listesine ait Nippur, (Landsberger, 1967, s. 66-70) Ur, Uruk, Larsa, Şaduppum

⁵ Ura listesi eski yayınlarda HAR-*ra* olarak adlandırılmıştır. Bazı güncel yayınlarda da HAR-*ra* ismi kullanılmaktadır.

⁶ Eski Babil Dönemi sonrası sözcük listelerinin isimleri, bu listelerde yer alan ilk girdilerden gelmektedir. Örneğin, mesleklerin listelendiği Eski Babil Lú = *ša* listesinde tüm maddeler LÚ işaretiyle başladığı için bu listenin ismi Lú; Orta Babil Dönemi sonrası iki dilli versiyonlarındaysa Lú = *ša* şeklinde literatüre geçmiştir. Proto ifadesi ise bu listenin, Lú = *ša* listesinin Eski Babil Dönemindeki erken versiyonu olduğunu ifade etmektedir. Lu-azag ve NÍG.GA = *makkūru* listelerinde Proto ifadesinin kullanılmamasının nedeni ise bu iki listenin sadece Eski Babil Döneminde kullanılmış olmasıdır.

⁷ Proto-Ea listesinin iki dilli versiyonları için "Proto-Ea'nın Vokabüleri" ve "Proto-Aa" isimleri de kullanılmaktadır.

ve Susa’da ele geçen kopyalar (Veldhuis, 2014, s. 159); Lu-azag listesine ait Nippur’da ele geçen kopyalar (Civil, 1969, s. 151); NÍG.GA = *makkūru* listesine ait Nippur’da bulunan bir kopya ve buluntu yeri bilinmeyen bir prizmatik tablet (Civil, 1971, s. 91-124) ve Eski Babil Gramatikal Listelerine ait Nippur’da bulunan kopyalar (Hallock & Landsberger, 1956, s. 45-128) sayılabilir.

Orta Babil Dönemi’ne gelindiğinde Eski Babil Ura, Eski Babil Lú = *ša*, Proto-Izi, Proto-Diri ve Proto-Kagal gibi listelerin geliştirilerek genişletildikleri görülmektedir. Örneğin Ura listesine resmî belgelerde kullanılan standart ifadelerin yer aldığı iki tableten oluşan bir kategori eklenmiştir. Bunların yanı sıra Akkadca çevirilerin daha da yaygınlaştığı ve Ura da dahil olmak üzere pek çok listeye Akkadca çevirilerin de eklendiğini görmek mümkündür. Eski Babil listelerinin bu dönemden sonraki versiyonları modern bilimde sırasıyla Ura = *hubullu*, Lú = *ša*, Izi = *išatu*, Diri = *watru* ve Kagal = *abullu* olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca bu dönemde Akkadca sözcüklerin ses benzerlikleri ve eş anlamlılık gibi yakınlıklara göre gruplanarak Sümerce karşılıklarıyla birlikte listelendiği Erimhuš = *anantu* ve SIG₇.ALAN = *nabnītu* tematik listeleri ile tanrı listesi An = *anum* gibi yeni listeler oluşturulmuştur. Doğrudan Orta Babil Dönemi’ne ait olarak bulunan sözcük listeleri, Babil’de ele geçen Kagal = *abullu* (Pedersen, 2005, s. 226); Izi = *išatu* (Pedersen, 2005, s. 103) Lú = *šu* (Bartelmus, 2016, s. 369); An = *anum* (Pedersen, 2005, s. 82); Erimhuš = *anantu* listelerine ait kopyalar ve Nippur’da ele geçen SIG₇.ALAN = *nabnītu* (Finkel – Civil, 1982: 127, 151, 189, 249) Ura = *hubullu* (Bartelmus, 2016, s. 403, 421, 434-35); Diri = *watru* (Civil, 2004, s. 102, 104, 166, 197) An = *anum* (Veldhuis, 2000, s. 70, 90; Peterson, 2007, s. 79-80) listelerine ait kopyalardan oluşmaktadır. Bunlara ek olarak Kuzey Mezopotamya’da MÖ 2. binyılın son çeyreğini oluşturan Orta Assur Döneminde başta Assur ve Ninova kentlerinin arşivlerinde, çoğunluğu Eski Babil geleneğine ait olan geniş bir sözcük listesi koleksiyonundan bahsetmek mümkündür. Bunlar arasında Assur’da ele geçen Izi = *išatu* (Civil, 1971, s. 160), Kagal = *abullu* (Civil, 1971, s. 234), SIG₇.ALAN = *nabnītu* (Finkel & Civil, 1982, s. 229), Ura = *hubullu* (Landsberger, 1958, s. 1), Ea = *nāqu* (Civil, 1979, s. 173), Diri = *watru* (Civil, 2004, s. 105), *Hece Listesi A’nın Vokabüleri* ve *Hece Listesi B’nin Vokabüleri*’ne⁸ ait tabletler (Landsberger & Hallock, 1955, s. 49); Ninova’da ele geçen SIG₇.ALAN = *nabnītu* (Finkel & Civil, 1982, s. 229) serilerine ait tabletler sayılabilir.

Eski Babil geleneğine ait sözcük listelerinin, edebi metinlerin yanında kâtip eğitiminde temel öneme sahip araçlar olduğu bilinmektedir. Özellikle Nippur’da ele geçen çok sayıda öğrenci tableti bu duruma ilişkin doğrudan kanıt oluşturmaktadır. Sözcük listelerinin kâtip adayları tarafından öğrenme amaçlı kopyalandığı 4 çeşit metin bulunmaktadır:

⁸ *Hece Listesi A* ve *Hece Listesi B* (İng.: Syllabary A, Syllabary B), çoğunlukla Kuzey Mezopotamya, Suriye ve Anadolu’da kullanılan işaret listeleridir. Civil bu listeleri Ea serisinin basitleştirilmiş versiyonu olarak tanımlamıştır (Civil, 1979, s. 165-67). MÖ 2. binyılın ikinci yarısında Hece Listesi A ve B’ye Akkadça çevirilerin eklenmesiyle *Hece Listesi A’nın Vokabüleri* ve *Hece Listesi B’nin Vokabüleri* (İng.: Syllabary A Vocabulary, Syllabary B Vocabulary) adı verilen iki sözcük listesi oluşturulmuştur. Bu listeler MÖ 2. binyılın ikinci yarısı boyunca Assur, Hattuša, Emar ve Ugarit gibi Güney Mezopotamya dışındaki merkezlerde kullanılmıştır (Civil, 1995, s. 2309).

Tip 1: Her bir yüzünde 4-6 arası sütunun yer aldığı ve çoğunlukla bir serinin tamamının kopyalanmış olduğu tabletlerdir. Bu tabletlerin bazılarının öğrenciler tarafından Nisaba'nın tapınağına bağışlanmış oldukları, tabletlerin arka yüzlerinde yer alan kolofonlardan öğrenilmektedir.

Tip 2: Öğrenci-öğretmen alıştırmaları olarak da tanımlanan bu tabletlerin ön yüzlerinde sol tarafta yer alan bir sütunda öğretmen tarafından yazılmış bir metin, sağ tarafta yer alan bir veya daha fazla sütunda ise bunun öğrenci tarafından yapılan kopyası bulunmakta, arka yüzünde ise 3-6 arası sütundan oluşan ve öğrencinin ezberden yazdığı bir sözcük listesi kopyası bulunmaktadır.

Tip 3: Daha nadir bulunan bu tabletler tek bir sütundan oluşmakta ve çeşitli sözcük listelerinden alıntıları içermektedir.

Tip 4: "Mercimek" olarak da adlandırılan bu tabletler öğrencinin avuç içine sığacak büyüklükte ve mercimeği andıran oval bir şekildedir. Bu tabletler çoğunlukla üst tarafında öğretmen tarafından yazılan 2-3 arası satırdan oluşan bir pasajı ve hemen altında bu pasajın öğrenci tarafından yapılan kopyalarını içermektedir.

Bu metinlerin içeriklerine ve sözcük listesi serilerinin yapılarına bakılarak yapılan tahminlere dayanarak bir kâtip adayının eğitiminde sözcük listelerinin ne şekilde kullanıldığına ilişkin kısmen bir rekonstrüksiyon yapmak mümkündür. Buna göre yeni başlayan kâtiplerin ilk olarak Ura listesinin ilk iki tabletinde yer alan maddeleri ve Ea = *nâqu* gibi temel işaretleri içeren listeleri kopyaladıkları, bunun ardından Ura'nın ilerleyen serileriyle devam ettikleri, ardından Diri ve Izi gibi daha karmaşık logogramların ve bileşik logogramların yer aldığı listelere ve edebi eserlerden bölümlere geçtikleri ve ardından Erimhuş ve Nabnitü gibi daha gelişmiş listeleri çalıştıkları düşünülmektedir. Gılgamış Destanı'nın Standart Babilce versiyonunun VI. tabletinde görülen sözcük listeleri etkisi, sözcük listelerinin kâtip eğitimindeki önemini göstermektedir. Bu metinde yer yer sözcük listelerine ait serilerde yer alan sözcüklerin sıralamasını izleyen anlatımlar görülmektedir (Weeden, 2021).

Eski Babil Dönemi, MÖ 18. yüzyıldan itibaren bu dönemin şüphesiz en önemli kültürel gelişmelerinden biri olan Eski Babil kâtiplik geleneği pratiklerinin Mezopotamya'nın dışına çıkarak Suriye ve Anadolu'ya ulaşmasına tanıklık etmiştir. Bu dönemde Akkadca, yazılı alanda yalnızca Mezopotamya'daki merkezlerde kullanılan yerel bir dil olmaktan çıkarak çiviyazısının ulaştığı tüm merkezlerde idari metinlerin, diplomatik antlaşmaların ve mektuplaşmaların yazımında kullanılan *lingua franca* haline gelmiştir. Aynı şekilde Sümerce de edebiyat ve çiviyazısının temel öğrenim dili olarak tüm Eski Yakınoğu'da kullanılmaya devam etmiş, Mezopotamya dışında pek çok merkezde Güney Mezopotamya kökenli Sümerce edebi metinler yazılmıştır. Güney Mezopotamya sözcük listeleri, bu gelişmelerden en yoğun şekilde etkilenen metin türlerinden biridir. Yukarıda da değindiğimiz şekilde Hattuşa, Ugarit, Emar, Kenan bölgesi ve Amarna arşivlerinde bu metin türünün yerli kâtipler tarafından kopyalarının oluşturulduğu yer yer bu serilere farklı dillerde çevirilerin eklendiği ve yerli geleneklere göre yeni listelerin oluşturulduğu görülmektedir.

Mezopotamya Periferisinde Sözcük Listeleri Pratikleri

Hitit Arşivlerinde Mezopotamya Sözcük Listeleri

Hitit Krallığı’na (MÖ 1650-1180) ait bu tarihe kadar ele geçen çiviyazılı metinlerin büyük çoğunluğunun geldiği Hattuša (Boğazköy) arşivleri aynı zamanda Mezopotamya periferisindeki diğer çiviyazılı arşivlere kıyasla Güney Mezopotamya kökenli metinlere ait en kapsamlı koleksiyonun bulunduğu arşivler olma özelliğine sahiptir (Bkz.: Beckman, 1983, s. 98). Hattuša arşivlerinde yer alan Güney Mezopotamya kökenli metinlerin içinde önemli bir bölümü de Eski Babil geleneğine ait sözcük listeleri oluşturmaktadır. Hititli kâtipler Güney Mezopotamya’dan aldıkları Sümerce ve Sümerce-Akkadca iki dilli sözcük listelerinin pek çoğuna Hititçe çevirilerin yer aldığı bir bölüm ekleyerek 0-1-2-(3)-4 formatındaki iki dilli serilerin yanı sıra 0-1-2-(3)-4-5 formatında üç dilli seriler oluşturmuşlardır. Hitit arşivlerinde bulunan bu çok dilli listeler arasında en dikkat çeken seri Erimhuš = *anantu* serisinin Sümerce-Akkadca-Hititçe üç dilli kopyalarıdır. Sümerce edebî metinlerin içinden seçilmiş zor sözcüklerin derlenmesiyle oluşturulduğu düşünülen (Veldhuis, 2014, s. 236) ve sözcük listeleri arasındaki en zengin içerikli ve kompleks serilerden biri olan Erimhuš’un bu üç dilli kopyaları aynı zamanda seriye ait ele geçen en eski kopyalardır⁹ Ancak Hitit arşivlerinde bulunan en eski sözcük listesinin, Şapinuwa’da (Ortaköy) ele geçen ve Orta Hitit Döneminin sonlarına tarihli (MÖ 1400-1375) ve yerli bir geleneğe ait olan bir sözcük listesi olduğuna değinmek gerekir (Süel & Soysal, 2003). Bitki isimlerinin listelendiği ve Eski Babil Ura sözcük listesi serisinin bir kopyası olmadığı anlaşılan bu listede, alışılmış formatlardan farklı olarak Sümerce sözcükler aynı sütun içinde yer yer Akkadca çevirileriyle birlikte karışık şekilde verilmiş, ayrı sütunda ise bu sözcüklerin yalnızca Hititçe çevirileri sıralanmıştır (Süel & Soysal, 2003, s. 349-52).

Hitit merkezlerinde yalnızca Şapinuwa ve Hattuša’daki arşivlerde sözcük listeleri ele geçmiştir. Hattuša’da bulunan sözcük listeleri, Hece Listesi A’nın Vokabüleri (Landsberger & Hallock, 1955, s. 49-50; Scheucher, 2012, s. 352, 458-88) Erimhuš = *anantu* (Güterbock – Civil 1985: 95-128; Scheucher, 2012, s. 610-55); Diri = *watru* (Civil, 2004, s. 88-98; Scheucher, 2012, s. 576-603); Izi = *išatu* (Civil, 1971, s. 132-47; Scheucher, 2012, s. 512-47); Lú = *ša* (Civil, 1969, s. 78, 82-4; Scheucher, 2012, s. 504-12); LÚAZLAG = *ašlāku* (Civil, 1969, s. 214-9; Scheucher, 2012, s. 604-10) ve Sag (Civil 1986, s. 36-8; Scheucher 2012, s. 568-76) serilerine ait Sümerce-Akkadca-Hititçe üç dilli formattaki (0-1-2-(3)-4-5) kopyalar ile Kagal = *abullu* (Civil, 1971 s. 148-53; Scheucher, 2012, s. 548-67) ve Ura = *hubullu* (Landsberger & Kilmer, 1962; Scheucher, 2012, s. 488-503) serilerine ait Sümerce-Akkadca iki dilli kopyalardan oluşmaktadır. Şapinuwa’da ise tek dilli Ura serisine ait bir tablet (Schwemer & Süel, 2021, 13-16); Lú serisine ait bir tablet (Schwemer & Süel, 2021, 16-17) ve hangi seriye ait olduğu bilinmeyen iki ayrı tablet ele geçmiştir (Schwemer & Süel, 2021, 9-13).

Ugarit Ve Emar Arşivlerinde Mezopotamya Sözcük Listeleri

Modern Suriye’nin Lazkiye vilayetinde yer alan Ugarit Krallığı’nın (Ras Şamra) sarayında bulunan arşivlerde, eşzamanlı olarak Hitit, Emar ve Alalah arşivlerinde de kullanılmış olan Eski Babil temelli hece sistemli çiviyazısı (Huehnergard, 1989, s. 23) ve Ugarit’te üretilmiş *konsonant* temelli alfabetik çiviyazısı

⁹ Erimhuš’un en güncel ve kapsamlı derlemesi için bkz.: Boddy, 2021.

(Pitard, 1999; Pardee, 2007) olmak üzere iki farklı yazı sistemiyle karşılaşılmaktadır. Arşivlerde bulunan metinler ağırlıklı olarak, alfabetik çiviyazısıyla yazılmış bölgenin kuzeybatı Sami kökenli yerli dili Ugaritçe ve hece sistemli çiviyazısıyla yazılmış Akkadca metinlerden oluşmakla birlikte, hece sistemli çiviyazısıyla yazılmış Hititçe ve Sümerce metinler ve hem hece sistemli hem de alfabetik çiviyazısıyla yazılmış Hurrice metinlerle de karşılaşılmaktadır. Modern Suriye'nin Halep vilayetinde, Fırat Nehrinin batı kıyısında yer alan Aštata Krallığı'nın başkenti Emar'daki (Meskene) arşivlerde ise Ugarit'ten farklı olarak tüm metinler hece sistemli çiviyazısıyla yazılmış, alfabetik çiviyazının kullanıldığı herhangi bir metne rastlanmamıştır. Arşivlerdeki metinlerin büyük çoğunluğu Akkadca ve Sümerce metinlerden oluşmakla birlikte daha az sayıda Hititçe ve Hurrice metin bulunmaktadır.

Ugarit ve Emar arşivlerinde, Güney Mezopotamya geleneğine ait edebi metinlerin yanı sıra çok dilli sözcük listeleri de bulunmaktadır. Bunlar arasında Ugarit'te, öy. i. ve iv. sütunda Sümerce sözcüklerin Hurrice karşılıklarının verildiği *Ura = ħubullu* serisine ait bir tablet¹⁰ bugüne kadar bulunmuş tek Sümerce-Hurrice sözcük listesidir. Ayrıca yine Ugarit arşivlerinde, Mezopotamya periferisindeki diğer arşivlerde de sıkça karşılaşılan Hece Listesi A'nın Vokabüleri serisine ait, ayrı sütunlarda Sümerce ve Akkadca sözcüklerin Hurrice ve Ugaritçe çevirilerinin de eklenmesiyle oluşturulmuş dört dilli (0-1-2-4-5'-5'') listelere (Nougayrol, 1968 s. 230-51, No. 130, 134, 131, 138) de rastlanmaktadır. Emar arşivlerinde ise, doğrudan bu merkezde ele geçen metinler arasında Sümerce ve Sümerce-Akkadca serilere bölgenin yerli dillerindeki çevirilerin eklendiği sözcük listeleri bulunamamıştır. Bununla birlikte, Hece Listesi A'nın Vokabüleri, *Ura = ħubullu*, *Lú = ša* ve *Izi = išatu* serilerine ait listelerde, Sümerce sözcüklerin Akkadca çevirilerinin yer aldığı sütunun sağ tarafında bölgenin kuzeybatı Sami kökenli yerli diline ait olduğu düşünülen ikincil çevirilerin eklendiği görülmektedir (Cohen, 2010). Ayrıca Schøyen koleksiyonunda bulunan *Ura = ħubullu* serisine ait bir Sümerce-Hurrice iki dilli tabletin de Emar'dan geldiği düşünülmektedir (Civil, 2010, s. 127). Bunların yanı sıra Ugarit arşivlerinde *Silbenvokabular A* (Nougayrol, 1965: 33-9), Orta Babil Gramatikal Listeleri (Kennedy, 1986, s. 75-89), *Ura = ħubullu* (Thureau-Dangin, 1931, s. 228-30, 231-4; Landsberger, 1957, s. 49; van Soldt, 1993, s. 427-46; Reiner & Civil, 1974, s. 42-9, 50-3) *Diri = watru* (Civil, 2004, s. 67-83) ve *Erimhuš = anantu* (Cavigneaux, 1985, s. 7, 44) serilerine; Emar arşivlerinde ise Hece Listesi A'nın Vokabüleri, *Ura = ħubullu*, *Lú = ša*, *Izi = išatu*, *Kagal = abullu*, *NÍG.GA = makkuru* ve *Diri = watru* serilerine¹¹ ait Sümerce-Akkadca iki dilli kopyalar bulunmaktadır.

Kenan Bölgesi Ve Mısır (Amarna) Arşivlerinde Sözcük Listeleri

Levant bölgesinin güney kesiminde, Sina Çölünün kuzeyi ile Ürdün Nehrinin batısında kalan toprakları kapsayan Kenan bölgesinde ilk çiviyazılı metinler MÖ 17. ve 15. yüzyıllardan itibaren görülmeye başlamaktadır. Bu bölgede bulunan çiviyazılı metinler sayıca çok az olmakla birlikte¹², Mısır'da MÖ 15. ve

¹⁰ RS 2.23 + RS 3.360 (Landsberger, 1957, s. 49; Thureau-Dangin, 1931, s. 236-49)

¹¹ Emar'da ele geçen sözcük listelerine ait tüm tablet ve fragmanların edisyonu Gantzert tarafından yapılmıştır (bkz.: Gantzert, 2008).

¹² Kenan bölgesinde MÖ 2. binyılda, Kuzey Suriye'de Alalah, Ugarit ve Emar'da bulunan arşivlere benzer nitelikte herhangi bir arşive rastlanmamıştır. Ancak bu bölgede Tel Afek, Aşdod, Aşkelon, Bet Şean, Bet Şemeş, Tel Gezer, Tel Hazor, Hebron (El Halil), Tel el-Hesi, Eriha (Jericho), Tel Kisson (Tel Keisan), Megiddo, Şehem, Tel Ta'anakh

14. yüzyılları kapsayan Tel el-Amarna arşivlerinde bulunan ve Kenan bölgesindeki merkezlerden gönderilen 300’den fazla mektup¹³, bu bölgede çiviyazılı pratiklerin sanıldığından çok daha yoğun olduğunu göstermektedir.

Kenan bölgesindeki merkezlerde Güney Mezopotamya sözcük listesi serilerine ait herhangi bir tablet bulunamamıştır. Ancak bu merkezlerde ele geçen çiviyazılı tabletler arasında Tel Afek ve Aşkelon’da bulunan ve Sümerce-Akkadca sözcüklere ek olarak ayrı sütunda Kenanca olduğu düşünülen çevirilerin de verildiği yerel üç dilli sözcük listelerine ait üç fragman¹⁴, sözcük listesi geleneğinin burada da yerleştiğini ve yerli kâtiplerin yerli sözcük listesi serileri oluşturmak üzere denemeler yaptıklarını düşündürmektedir.

MÖ 3200’den itibaren idari işlerinin yanı sıra dini/kültürel ve edebi alanlarda *Hiyeroglif* ve *Hiyeratik* olarak adlandırılan ve Mısır’da üretilmiş yazı sistemlerini kullanmakta olan Mısır Krallığı, Yeni Krallık Dönemine (MÖ 1539–1077) gelindiğinde diplomatik ilişkilerin getirdiği bir gereklilik olarak Kenan bölgesinde yer alan vasallarının yanı sıra Hitit, Mittani, Assur ve Babil gibi dönemin büyük güçleriyle ve Arzava ve Alaşiya gibi diğer bağımsız krallıklarla yapılan uluslararası yazışmalarda çiviyazısını kullanmıştır. İlk kez 18. hanedan krallarından III. Amenhotep, IV. Amenhotep (Akhenaton), Smenkhare ve Tutankhamon dönemlerinde ülkede uygulanmaya başlanan çiviyazısı pratiği, 19. hanedan krallarından II. Ramses’in (MÖ 1279-1213) döneminde de uygulanmaya devam etmiş olmakla birlikte, doğrudan Mısır Krallığı’na ait günümüze kadar bulunabilen tek çiviyazılı arşiv modern Mısır’ın Minye vilayetinde, Nil Nehrinin batı kıyısında yer alan Tel el-Amarna (Akhetaton) kentinde, III. Amenhotep, IV. Amenthotep (Akhenaton), Smenkhare ve Tutankhamon dönemine ait 380 kadar çiviyazılı metnin bulunduğu Amarna arşividir (Moran, 1992, s. i-xxxix). İçeriğinin büyük çoğunluğu mektuplardan oluşan Amarna arşivlerinde az sayıda Güney Mezopotamya literatürüne ait metin de bulunmaktadır. Bu metinler arasında Diri = *watru* serisine ait Sümerce-Akkadca iki dilli küçük bir fragman, Güney Mezopotamya sözcük listelerine ait tek örnektir (Rainey, 1970, s. 44; Izre’el 1997, s. 83-4). Ancak bunun yanında çiviyazısıyla yazılmış Mısırca sözcüklerin ayrı sütunlarda Akkadca/Sümerce çevirilerinin verildiği bir sözcük listesi, Şapinuwa arşivlerinde ve Kenan bölgesindeki arşivlerde bulunan yerel sözcük listeleri gibi yerli bir sözcük listesi örneği olarak dikkat çekmektedir (Rainey, 1970, s. 34-5; Izre’el, 1997, s. 77-81).

Mö 1. Binyılda Sözcük Listelerinin Gelişimi

MÖ 2. binyılın son yüzyılında Eski Yakınoğu’nun genelinde yaşanan ve Geç Tunç Çağı’nın sonu olarak kabul edilen politik çöküşün sonucunda Mezopotamya periferisindeki kâtip ekolleri de büyük ölçüde sona ermiştir. MÖ 1. binyılın başlarında batıda tekrar oluşmaya başlayan politik güçlerin yazılı alanda bu kez Mezopotamya’dan bağımsız pratikleri takip ettikleri görülmektedir. Bu dönemde bölgedeki yeni yönetimlerce Geç Tunç Çağı boyunca Hitit Krallığı tarafından kullanılmış olan Anadolu Hiyeroglifleri ve

ve Tabor’da, çoğunluğu MÖ 2. binyılın ikinci yarısına tarihli çiviyazılı tabletler, mühürler ve bazı yazıtlı objelerden oluşan 90’a yakın çiviyazılı materyal bulunmuştur (Horowitz vd., 2002 s. 755-61).

¹³ Amarna arşivinde bulunan tüm mektupların en güncel edisyonu Rainey tarafından yapılmıştır (Bkz.: Rainey, 2015).

¹⁴ Tel Afek’te bulunan fragmanlar için bkz.: Rainey, 1975; Rainey, 1976. Aşkelon’da bulunan fragmanlar için bkz.: Huehnergard & van Soldt, 1999.

dönemin yazılı alandaki yeniliklerinden biri olan konsonant temelli Fenike alfabesi tercih edilmiştir. Çiviyazısının büyük oranda Mezopotamya’da sınırlandığı bu dönemde sözcük listelerinin de bütünüyle Mezopotamya geleneğini takip ettiği, Mezopotamya periferisindeki yerli geleneklerin sona erdiği görülmektedir.

Sözcük listelerinin bu dönemdeki gelişimi çoğunlukla Yeni Assur İmparatorluğu’na ait arşiv ve kütüphanelerden takip edilmektedir. Yeni Assur arşiv ve kütüphanelerinde sözcük listeleriyle ilişkili bine yakın tablet fragmanı bulunmaktadır. Büyük çoğunluğu Ninova’da bulunmuş olan bu fragmanlar ayrıca Assur, Kalhu, Dur-Şarrukin ve Huzirina’da dağılım göstermektedir. Yeni Assur sözcük listesi koleksiyonu içinde Eski Babil geleneğine ait sözcük listelerinin tamamı bulunmakla birlikte, Yeni Assur kâtip ekolünce geliştirildiği anlaşılan yeni sözcük listeleri de bulunmaktadır. Bunlar arasında \dot{A} = *idu* işaret listesi, Diri ve Izi listelerinin kısaltılmışı olarak tanımlanabilecek Igituh ve ALAN = *lānu* listeleri, Akkadca eş anlamlı sözcüklerin listelendiği *Malku* = *šarru* listesi ve Mezopotamya periferisindeki merkezlerde bulunan Erimhuş listesiyle benzer özellikler taşıyan Antagal listesi sayılabilir.

Yeni Assur ve bunu izleyen Yeni ve Geç Babil dönemlerinde sözcük listelerinin önemli ölçüde bir standartlaşma, ya da bir diğer tabirle ‘kanonikleşme’ sürecinden geçtiği görülmektedir¹⁵. Eski Babil Döneminde aynı serilere ait farklı merkezlerde yazılmış kopyalarda sıklıkla görülen farklılıkların ortadan kalktığı, listelerin birbirleriyle tutarsızlık yaratmayacak şekilde kopyalanarak sıklıkla kolofonlarda kopyaların yapıldığı kaynakların belirtildiği görülmektedir. Bu dönemde metinlerde görülen bu standartlaşma, tefsir metinlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Mezopotamya tefsir metinleri hermeneutik çalışmalarının bilinen en erken örneklerini teşkil etmektedir. Kopyalanan metinlerin standart kabul edilen belli bir formu izliyor olmaları, bu metinlerle ilgili çeşitli açıklamaların yapılması gerekliliğini de ortaya çıkarmış ve söz konusu metinlerin kendi içeriğine eklemeler yapmak yerine bunların ayrı tabletlere toplandığı metinler oluşturulmuştur¹⁶. Sözcük listesi serileri arasında bu tefsir metinlerinin bulunduğu seriler Erimhuş, SIG7.ALAN = *nabnitū* ve Aa = *nāqu* serileridir. Normal sözcük listesi serilerinden çok farklı görünmeyen bu metinlerde Akkadca girdilerin yer aldığı son sütunun daha geniş tutulduğu ve bu sütun içinde sözcüklerin eş anlamlılıkları, anlam çeşitlilikleri ve etimolojileriyle ilgili bilgilerin verildiği görülmektedir (Veldhuis, 2014, 400-404).

Buna ek olarak Yeni Assur ve Yeni Babil dönemlerinde eski serilere yeni eklemeler yapıldığı ve serilerin daha kapsamlı hale getirildikleri görülmektedir. Örneğin Ea = *nāqu* listesine ait kopyalar bu dönemde 8 tablete ulaşarak ve 2,400 madde içermektedir. Benzer şekilde Diri = *watru* listesi 7 tablet ve 2,100 madde, Ura = *hubullu* listesi 24 tablet ve 9,700 madde, SIG7.ALAN = *nabnitū* listesi ise 32 tablet ve 10,500 maddeye ulaşmıştır. Bu dönemde ayrıca Akkadca eş anlamlılıkların sıralandığı listeler ve pek çok listeye eklenen açıklama bölümleri de dikkat çekmektedir. Mezopotamya’da Kuzeybatı Sami toplulukların çoğunluk haline geldiği ve Akkadcanın da Sümerce gibi toplumdaki silinmeye başladığı bir dönemde yapılan bu yenilikler,

¹⁵ Çiviyazılı metinlerde ‘kanonikleşme’ kavramı için bkz.: Hallo: 2010.

¹⁶ Yeni ve Geç Babil tefsir metinleri ve sözcük listelerinde bulunan tefsirler Frahm tarafından detaylı şekilde işlenmiştir (Frahm, 2013).

kâtip çevrelerinin sözcük listeleri üzerinde yaptıkları çalışmalarla bir dili daha koruma çabalarını göstermektedir.

Yeni Assur İmparatorluğu’nun MÖ 609’da Babil ve Med güçleri tarafından yıkılışının ardından Assur kütüphaneleri de sona ermiş, ancak sözcük listesi geleneği ve standart seriler Yeni Babil ve Geç Babil kâtip ekolleri içinde varlığını sürdürmüştür. MS 1. yüzyılda çiviyazılı pratiklerin kesin olarak sona erişine kadar standart sözcük listesi serileri kopyalanmaya ve nesilden nesle aktarılmaya devam etmiştir.

Sonuç

Sözcük listesi geleneği, çiviyazısı kültürünün içindeki en eski ve yaygın geleneklerden biri olarak varlığını 3 binyıldan uzun bir süre boyunca devam ettirmiştir. Kâtip eğitiminde önemli araçlar olarak kullanılmış olmakla birlikte Mezopotamya sözcük listeleri ilk olarak ortaya çıktıkları dönemden itibaren gündelik hayatla ilgili gerekliliklerden bağımsız, yazının bütünüyle entelektüel amaçlarla kullanıldığı bir metin türünü ifade etmektedir. Başlangıçta yeni ortaya çıkmış olan yazı aracının gündelik ihtiyaçların dışında serbestçe kullanılarak geliştirilmesi ve Güney Mezopotamya’da farklı alanlarda da gördüğümüz çevresel etmenleri anlama, isimlendirme ve kategorileendirme düşüncesinin bir parçası olarak gelişmiş bu listeler, kısa süre içinde bir geleneğe dönüşerek birer temel eser niteliğinde Eski Babil Dönemine kadar değiştirilmeden kopyalanarak nesilden nesle aktarılmıştır. Eski Babil Dönemine gelindiğindeyse sözcük listesi alanında yeni bir yapılanma karşımıza çıkmakta, ölmekte olan Sümerceye ait bilginin korunması amacıyla yönelik olarak hazırlanmış yeni seriler görülmektedir. Eski Babil Döneminde hazırlanan bu yeni listeler yeni bir geleneği ortaya çıkarmış ve ilerleyen yüzyıllarda da bu Eski Babil listeleri üzerine yapılan hem içerik hem de biçim yönünden eklemelerle Sümerce bilgisinin korunması sağlanmıştır. Mezopotamya’da Arami nüfusun çoğunluğu oluşturmaya başladığı Yeni Assur ve Yeni Babil dönemlerinde ise sözcük listelerine Akkadcaya ilişkin dil bilgisini koruma amaçlı eklemelerin yapıldığı görülmektedir. Tüm bu yönleriyle Mezopotamya sözcük listelerinin, modern filoloji disiplini ortaya çıkararak insan düşüncesinin tarihteki en erken örnekleri olduklarını ve insanlık tarihinde filolojinin ilk adımlarını teşkil eden ilkel filoloji çalışmalarını ifade ettiklerini düşünmek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- Archi, A. (1986). The archives of Ebla. Veenhof, K. R. (Ed.), *Cuneiform Archives and Libraries* (s. 72-86). NINO.
- Archi, A. (1992). Transmission of the Mesopotamian lexical and literary texts from Ebla. P. Fronzaroli (Ed.), *Literature and Literary Language at Ebla* (s. 1-39). Dipartimento di linguistica, Università di Firenze
- Archi, A. (2006). Eblaite in its geographical and historical context. Deutscher, G. (Ed.), *The Akkadian Language in Its Semitic Context* (s. 96–109) Peeters Publishers.
- Bartelmus, A. (2016). *Fragmente einer großen Sprache*. De Gruyter.
- Beckman, G. (1983). Mesopotamians and Mesopotamian learning at Ḫattuša. *Journal of Cuneiform Studies*. 35 (1), 97-114.
- Biggs, R. (1974). *Inscriptions from Tell Abū Ṣalābīkh*. University of Chicago Press.
- Boddy, K. (2021). *The Composition and Tradition of Erimḫuš*. Brill
- Cavigneaux, A. (1985). The series Erim-ḫuš = anantu. Cavigneaux, A. vd. (Ed.), *The Series Erim-ḫuš = anantu and An-ta- gál = šaqû* (s. 3-93). Pontificium Institutum Biblicum.
- Civil, M. (1969). *The Series lú = ša and Related Texts*. Institute per l'Oriente.
- Civil, M. (1971). *Izi = išātu, Ká-gal = abullu and Níg-ga = makkūru*. Institute per l'Oriente.
- Civil, M. (1976). *Lexicography. Sumerological Studies in Honor of Thorkild Jacobsen on His Seventieth Birthday June 7, 1974* (s. 123-157). University of Chicago Press.
- Civil, M. (1979). *Ea–A=nâqu, Aa–A=nâqu, with their Forerunners and Related Texts*. Institute per l'Oriente.
- Civil, M. (1986). *The Sag-Tablet: Lexical texts in the Ashmolean Museum, Middle Babylonian grammatical texts, miscellaneous texts*. Institute per l'Oriente.
- Civil, M. (1995). *Ancient Mesopotamian lexicography*. Sasson, J. (Ed.), *Civilizations of the Ancient Near East* (s. 2305-2314). Charles Scribner's Sons Publishing.
- Civil, M. (2004). *The Series DIRI = (w)atru*. Institute per l'Oriente.
- Civil, M. (2010). *The Lexical Texts in the Schøyen Collection*. Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology. CDL Press.
- Cohen, Y. (2010). The 'Second Glosses' in the lexical lists from Emar: west Semitic or Akkadian?. *Proceedings of the 53e Rencontre Assyriologique Internationale. Language in the Ancient Near East* (s. 813–839). Eisenbrauns.
- Conti, G. (1990). *Il sillabario della quarta fonte della lista lessicale bilingue eblaite*. Università di Firenze.
- Cooper, J. (1973). Sumerian and Akkadian in Sumer and Akkad. *Orientalia NS*. 42, 239-46.
- Cooper, J. (1993). Bilingual Babel: cuneiform texts in two or more languages from ancient Mesopotamia and beyond. *Visible Language*. 27 (1), 69-96.
- Englund, R. (1998). Texts from the Late Uruk Period. Bauer, J. (Ed.), *Mesopotamien Späturuk Zeit und Frühdynastische Zeit* (s. 15-217).
- Englund, R., & Nissen, H. (1993). *Archaische Texte aus Uruk: vol. 3: Die lexikalischen Listen der Archaischen Texte aus Uruk*. Gebr. Mann Verlag.
- Frahm, E. (2011). *Babylonian and Assyrian Text Commentaries: Origins of Interpretation*. Ugarit Verlag
- Finkel, I. L., & Civil, M. (1982). *The Series SIG7.ALAN = Nabnītu*. Institute per l'Oriente.

- Gantzert, M. (2008). *The Emar Lexical Texts*. Uitgeverij Boekenplan.
- Gelb, I. (1977). *Thoughts about Ibla: A Preliminary Evaluation*. Undena Publications.
- Gelb, I. (1981). Ebla and Kish Civilization. *La lingua di Ebla. Atti del Convegno Internazionale* (Napoli, 21–23 aprile 1980), 9-73.
- Gordon, C. (1997). Amorite and Eblaite. Huehnergard, J. & Pat-El, N. (Ed.), *The Semitic Languages* (s. 100-113). Routledge.
- Güterbock, H. G. & Civil, M. (1985). The Series Erim-ḫuš in Boghazköy. In *The Series Erim-ḫuš = anantu and An-ta-gál = šaqû* (s. 95-128). Institute per l'Oriente.
- Greco, A. (2014). Considerations on some digressions in the Early Dynastic lexical lists. *Orientalia NS*. 83 (4), 341-379.
- Hallo, W. (2010). The concept of canonicity in cuneiform and Biblical literature: A comparative appraisal. Frahm, E. vd. (Ed.), *The World's Oldest Literature: Studies in Sumerian Belles-Lettres* (s. 699-716). Brill.
- Hallock, R. & Landsberger, B. (1956). *Old Babylonian Grammatical Texts. Materials of Sumerian Lexicon IV* (s. 45-128). Institute per l'Oriente.
- Horowitz, W., Oshima, T. & Sanders, S. (2002). A bibliographical list of cuneiform inscriptions from Canaan, Palestine/Philistia, and the land of Israel, *Journal of the American Oriental Society*. 122 (4), 753-66.
- Huehnergard, J.; van Soldt W. (1999). A cuneiform lexical text from ashkelon with a Canaanite column", *Israel Exploration Journal*. 49, 184-92.
- Huehnergard, J. (1989). *The Akkadian of Ugarit*. Brill.
- Izre'el, S. (1997). *The Amarna Scholarly Tablets*. Brill.
- Kennedy, D. A. (1986). MBGT II (Ugarit). Civil M. vd. (Ed.), *The Sag-Tablet, Lexical Texts in the Ashmolean Museum, Middle Babylonian Grammatical Texts, Miscellaneous Texts* (s. 72-94). Pontificium Institutum Biblicum.
- Krebernik, M. (1996). The linguistic classification of Eblaite: Methods, problems, and results. Copper, J. vd. (Ed.), *The Study of the Ancient Near East in the 21st Century: The William Foxwell Albright Centennial Conference* (s. 233-249). Eisenbrauns.
- Landsberger, B., & Hallock, R. T. (1955). *Sa Vocabulary. Materials for the Sumerian Lexicon III*. Institute per l'Oriente.
- Landsberger, B., & Kilmer, A. D. (1962). ḪAR-ra = ḫubullu, tablets XIV to XVIII. *The Fauna of Ancient Mesopotamia*. Institute per l'Oriente.
- Landsberger, B. (1957). *The Series ḪAR-ra = ḫubullu Tablets I - IV*. Institute per l'Oriente.
- Landsberger, B. (1958). *The Series ḪAR-ra = ḫubullu Tablets V - VII*. Institute per l'Oriente.
- Landsberger, B. (1967). *The Series ḪAR-ra = ḫubullu Tablets XV and Related Texts*. Institute per l'Oriente.
- Lipiński, E. (1997). *Semitic Languages: Outline of a Comparative Grammar*. Peeters Publishers.
- Moran, W. L. (1992). *The Amarna Letters*. The John Hopkins University Press.
- Nissen, H. J. (1986). The Archaic Texts from Uruk. *World Archaeology*. 17 (3), 317-334.
- Nougayrol, J. (1968). *Textes Sumero-Accadiens des archives et bibliothèques privées d'Ugarit. Ugaritica 5* (s. 1-446). Imprimerie Nationale.

- Pagé-Perron, É., Dahl, J. L., Lafont, B., Renn, J., Englund, R. K., & Damerow, P. (2020-2023). Cuneiform Digital Library Initiative. <https://cdli.ucla.edu>.
- Paoletti, P. (2015). The lexical texts from Ebla: Palaeography, sign identification and scribes in the Early Dynastic Period. Devecchi, E. vd. (Ed.), *Current Research in Cuneiform Palaeography. Proceedings of the Workshop organised and the 60th Rencontre Assyriologique Internationale Warsaw 2014* (s. 49-70). PeWe-Verlag.
- Pardee, D. (2007). The Ugaritic alphabetic cuneiform writing system in the context of other alphabetic systems. *Studies in Ancient Oriental Civilization*. 60, 181-200.
- Pedersen, O. (2005). Archive und Bibliotheken in Babylon. Die Tontafeln der Grabung Robert Koldeweys 1899-1917. Harrassowitz Verlag.
- Peterson, J. (2007). A Middle Babylonian extract of An = Anum 1. *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*. 2007-66, 79-80.
- Pettinato, G. (1975). Testi cuneiformi del 3. millennio in paleo-cananeo rinvenuti nella campagna 1974 a Tell Mardikh = Ebla. *Orientalia NS*. 44, 361-374.
- Pettinato, G. (1982). Testi lessicali bilingui della biblioteca L. 2769. Istituto universitario orientale.
- Pitard, W. T. (1999). The alphabetic Ugaritic tablets. Watson, W. vd. (Ed.), *Handbook of Ugaritic Studies* (ss. 46-57). Leiden, Boston, Brill.
- Rainey, A. F. (1970). El Amarna Tablets 359-379. Butzon und Bercker.
- Rainey, A. F. (1975). Two cuneiform fragments from Tel Aphek. *Tel Aviv*. 2, 125-129.
- Rainey, A. F. (1976). A tri-lingual cuneiform fragment from Tel Aphek. *Tel Aviv*. 3, 137-140.
- Rainey, A. F. (2015). *The El-Amarna Correspondence: A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna based on Collations of all Extant Tablets*. Brill.
- Reiner, E., & Civil, M. (1974). The Series ḪAR-ra = ḫubullu Tablets XX - XXIV. Institute per l'Oriente.
- Scheucher, T. (2012). The transmissional and functional context of the lexical lists from Ḫattuša and from the contemporaneous traditions in Late-Bronze-Age Syria. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Universtieit Leiden.
- Schwemer, D. & Süel, A. (2021). *The Akkadian and Sumerian Texts from Ortaköy-Şapinuwa*. Harrasowitz Verlag.
- Sommerfeld, W. (2021). Old Akkadian. Vita, J. P. (Ed), *History of the Akkadian Language* (s. 513-664). Brill.
- Süel, A., & Soysal, O. (2003). A practical vocabulary from Ortaköy. Beckman, G. vd. (Ed.), *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday* (s. 349-365). Eisenbrauns.
- Taylor, J. (2007). Babylonian lists of words and signs. Leick G. (Ed.), *The Babylonian World* (s. 432-446). Routledge.
- Thureau-Dangin, F. (1931) *Vocabulaires de Ras-Sharma*. *Syria*. 12, 225-66.
- van de Mierop, M. (2022). *Antik Yunan'dan Önce Felsefe, Ketebe Yayınları*.
- van Soldt, W. H. (1993). The Ugaritic version of Harra-hubullu 20-21a: a new source. *Mesopotamica, Ugaritica, Biblica: Festschrift für Kurt Bergerhof zur Vollendung seines 70. Lebensjahres am 7. Mai 1992* (s. 427-66). Neukirchener Verlag.

-
- Veldhuis, N. (2000). Kassite exercises: literary and lexical extracts”, *Journal of Cuneiform Studies* 52, 67-94.
- Veldhuis, N. (2014). *History of the Cuneiform Lexical Tradition*, Ugarit Verlag.
- Wagensonner, K. (2010). Early lexical lists revisited: structures and classification as a mnemonic device. Kogan, E. L. vd. (Ed.) *Proceedings of the 53e Rencontre Assyriologique Internationale: Vol. 1: Language in the Ancient Near East* (s. 285-310). Eisenbrauns.
- Weeden, M. (2021). The scholar and the poet: Standart Babylonian Gilgameš VI vs. Iliad 5. Kelly, A. vd. (Ed.), *Gods and Mortals in Early Greek and Near Eastern Mythology* (s. 80-106). Cambridge University Press.
- Woods, C. (2006). Bilingualism, scribal learning, and the death of Sumerian. Sanders, S. (Ed.), *Margins of Writing, Origins of Cultures: New Approaches to Writing and Reading in the Ancient Near East. Papers from a Symposium held February 25-26, 2005* (s. 91-120). University of Chicago Press.

Etik Kurul İzni *Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır. Makale Tarih alanına aittir.*

Çatışma Beyanı *Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile mali çıkar çatışması olmadığını ve yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.*

Destek ve Teşekkür *Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.*
